

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Коппель Олена Арнольдівна
Путкарадзе Каха Заурович

Зовнішні фактори еволюції близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин

УДК 327.8
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-3-58-65>

Коппель Олена Арнольдівна
доктор історичних наук, професор
кафедри
міжнародних відносин та зовнішньої
політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
вул. Мельникова, 36/1, Київ, Україна
Путкарадзе Каха Заурович
аспірант кафедри міжнародних
відносин та зовнішньої політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
вул. Мельникова, 36/1, Київ, Україна

Актуальність теми зумовлена необхідністю більш глибокого та предметного дослідження еволюції близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин (Великого Близького Сходу), що неможливо без урахування політики позарегіональних держав, які значною мірою визначали розвиток міжнародних відносин у цьому регіоні. Протягом тривалого часу позарегіональні держави виступали в якості системоутворюючих елементів міжнародних відносин у цій регіональній системі. Це актуалізує дослідження трансформації її меж, а на сучасному етапі – розширення регіонального простору внаслідок залучення суміжних територій, об'єднаних спільними проблемами, насамперед – у галузі безпеки.

Міжнародні процеси розглядаються авторами крізь призму системного підходу. Дослідження еволюції близькосхідної регіональної підсистеми в широкому, загально-системному контексті передбачає врахування таких зовнішніх факторів, як її особлива роль і місце в глобальній міжнародній системі, у світовій економіці, геополітиці, цивілізаційній і релігійній картині світу; як політика позарегіональних акторів, взаємовідносини країн регіону та позарегіональних сил.

Авторами з'ясується етимологія та специфіка використання понять «Близький» і «Середній» Схід позарегіональними державами, зокрема США, Великою Британією, Францією, РФ і КНР, визначаються межі регіону на основі порівняльного аналізу «вузько-регіонального» та «розширеного» підходів, надається авторська періодизація основних етапів його розвитку.

Доведено, що еволюція міжнародної системи після завершення біполярного протистояння вивільнила системоутворюючий потенціал регіонального рівня міжнародних відносин. Держави регіональної підсистеми реалізують складні регулярні взаємозв'язки, які мають власну динаміку та є відносно незалежними від глобальної міжнародної системи. Ключовими в цьому плані є фактори регіональної взаємозалежності, фактори колективної ідентичності, становлення регіонального порядку як сукупності механізмів забезпечення регіональної безпеки й врегулювання регіональних конфліктів. Перенесення основної ваги в оформленні регіональних просторів на регіональний рівень зумовлює її трансформацію регіональних процесів. Це призводить до якісних змін у близькосхідному регіональному просторі, до відтворення власної колективної ідентичності, що забезпечує цілісне сприйняття позарегіональними державами й потребу вибудувувати політику стосовно консолідованого простору.

Автори приходять до висновку, що останні події поставили близькосхідну регіональну підсистему міжнародних відносин перед кардинальними змінами, що призводять до реструктуризації регіональних відносин, створення нового співвідношення сил і формування нових взаємозв'язків між державами регіону.

Ключові слова: системний підхід, глобальна система, регіональна підсистема, Близький Схід, Середній Схід, Великий Близький Схід, США, Російська Федерація, КНР.

Вступ. Актуальність теми зумовлена необхідністю більш глибокого та предметного дослідження еволюції регіональної підсистеми міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході (Великому Близькому Сході), що неможливо без урахування політики позарегіональних держав, які значною мірою визначали розвиток міжнародних відносин у цьому найбільш небезпечному регіоні світу з огляду на його стратегічну, енергетичну, торгово-економічну та культурно-релігійну цінність. Протягом тривалого часу позарегіональні держави виступали в якості системоутворюючих елементів міжнародних відносин у цій міжнародній системі. Це актуалізує

дослідження трансформації меж регіону, яке ускладнюється тим, що історично поняття «Близький Схід» і «Середній Схід» мали певною мірою умовний характер як унаслідок відсутності чітких природних меж, які б відокремлювали його від інших регіонів, так і внаслідок того, що сприйняття його кордонів різними державами в окремі періоди часу відрізнялося, а на сучасному етапі – тенденцією до розширення регіонального простору внаслідок залучення суміжних територій, об'єднаних спільними проблемами, насамперед у галузі безпеки.

Мета та завдання статті полягають у комплексному аналізі еволюції близькосхідної регіо-

нальної підсистеми міжнародних відносин у контексті впливу зовнішніх факторів. Це передбачає визначення меж регіону на основі дослідження трансформації регіонального простору, передумовами чого є як з'ясування етимології та специфіки використання понять «Близький Схід», «Середній Схід», «Великий Близький Схід» позарегіональними державами, зокрема США, Великою Британією, Францією, РФ і КНР, так і характеристика основних етапів його розвитку.

Історія питання окреслення меж регіону свідчить, що поняття «Близький Схід» і «Середній Схід» були європоцентричними й не враховували власне внутрішні регіональні процеси. Розуміння їх етимології можливе тільки в контексті політики позарегіональних держав, які безпосередньо впливали на відносини в регіоні, і саме так вони розглядаються в працях П. Білджина [10], Р. Девідсона [12], М. Джалілі й Т. Келнера [13], С. Коппеса [16], О. Коппель [1], Дж. Шарпа [18] та ін. Для повноцінного розуміння особливостей сучасного етапу розвитку регіону в контексті політики позарегіональних держав авторами використані праці М. Лінча [17], Г. Кіссінджера [4], Ф. Холлідєя [15] та П. Кокберна [11]. У той же час недостатньо дослідженою залишається еволюція регіональної підсистеми міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході. Таким чином, можемо констатувати відсутність публікацій, які були б повністю присвячені предмету нашої статті.

Методи дослідження. Для досягнення зазначеної мети та завдань міжнародні процеси розглядаються крізь призму системного підходу. Оскільки міжнародна система за своєю організацією є однією з найскладніших суспільних систем, що визначається багатовимірністю структури, різноманіттям елементів і поліваріантністю функціональних завдань, то множинність зв'язків і відсутність у міжнародній системі єдиного механізму управління зумовлюють методологічну потребу виділяти всередині системи окремі структурні комплекси – підсистеми.

Сучасна міжнародно-політична наука відокремлює геополітичне, політичне й історичне визначення регіону та регіональної системи, що являє собою певний політико-географічний комплекс із розвиненими зв'язками між окремими елементами, які його формують. Це насамперед проблемно-політична спільність, що містить певні політичні відносини з приводу будь-яких проблем, і вже потім – спільність проблемно-географічна. Повністю сформована регіональна система визначається високим ступенем взаємозалежності. Ключовими в цьому плані виступають фактори регіональної взаємозалежності, фактори колективної ідентичності, становлення регіонального порядку як сукупності механізмів забезпечення регіональної безпеки й урегулювання регіональних

конфліктів. Держави регіональної системи здійснюють складні регулярні взаємозв'язки, які мають власну динаміку та є відносно незалежними від глобальної міжнародної системи. Хоча регіональні системи є підсистемами глобальної системи, їхній вплив не обмежується домінуванням глобального рівня над регіональним, як це було притаманно для біполярного періоду, навпаки, вплив є взаємним. Самі регіональні системи, їх устрій і динаміка розвитку можуть визначати характер і еволюцію глобальної системи.

Результати. Для міжнародних відносин історично було характерним домінування вертикального типу організації простору. Поділ світу на Захід і Схід чітко закріпився ще з часів Римської імперії. Римляни називали Сходом територію та народи, розташовані за крайніми східними кордонами Імперії, причому по мірі поглинання окремих східних територій Римом вони переставали розглядатися як Схід і ставали Заходом.

Найвищою фазою вертикального типу організації світового простору став європоцентричний світ, коли малі та середні держави організовувалися навколо нечисленної групи великих держав, що контролювали через вертикальні зв'язки решту держав у Європі та свої великі колоніальні імперії. У європоцентричному світі Нового часу була реалізована модель домінування однієї регіональної системи, коли європейська регіональна система завдяки ролі її суб'єктів у світовому просторі мала значний вплив фактично на всі частини світу й відтворювала там власну структуру відносин. Хоча світовий рівень того періоду не можна визначати як повноцінну глобальну систему, принципи перенесення устрою регіональної системи на організацію відносин у світовому масштабі проявилися в той час повною мірою.

Для Європи «Схід» із XIV ст. починався з володінь Османської імперії. Епоха Великих географічних відкриттів призвела до виокремлення європейцями Далекого Сходу, під яким розуміли Китай, Японію, Малайзію. Наприкінці XIX ст. у Європі виокремлювали вже два «східних питання» – далекосхідне, викликане японсько-китайською війною, і близькосхідне, пов'язане з внутрішніми кризами в Османській імперії.

Завдяки британському й американському впливу у світовому політичному лексиконі закріпилися терміни «Середній Схід» («Middle East») і «Близький Схід» («The Nearer East»). У 1902 р. побачила світ книга «Близький Схід» («The Nearer East») англійського археолога Д. Хоггарта. До Близького Сходу він включав Албанію, Македонію, південь Сербії, Болгарію, Грецію, Єгипет, всі османські володіння в Азії, включно з Аравійським півостровом і двома третинами Ірану зі смугою пустелі та гір між Каспійським морем та Індійським океаном [12, с. 667].

Термін «Середній Схід» був уперше використаний британським генералом Т. Гордоном у статті «Проблема Середнього Сходу» у 1900 р. Автор аналізував проблеми оборони Індії у зв'язку з територіями Персії й Афганістану. На момент виходу статті Т. Гордона термін «Середній Схід» був уже доволі поширеною назвою для позначення підступів до Індії, але саме він уперше використав цей термін у друкованому джерелі [16, с. 95–96].

Незважаючи на це, автором терміна «Середній Схід» тривалий час помилково вважали американського геополітика Альфреда Мехена. Він ужив цей термін у статті «Перська затока та міжнародні відносини» у вересні 1902 р. Автор не визначив чіткі межі свого «Середнього Сходу», але було зрозуміло, що термін стосувався насамперед Перської затоки – простору, що відігравав ключову роль в обороні частини морського шляху від Суецького каналу до Сінгапуру [16, с. 95–98]. Популяризації терміна «Середній Схід» сприяла серія статей В. Чіроля в лондонській газеті «Таймс» у 1902 р. під назвою «Середньосхідне питання» («The Middle East Question»). Автор статей розумів під Середнім Сходом західні та північні підступи до Індії, які відповідно пов'язані з проблемами її політичної та військової оборони, тобто він поширив мехенівське «морське» тлумачення Середнього Сходу на великий сухопутний простір [12, с. 667–668].

У результаті балканських війн 1912–1913 рр. і Першої світової війни Туреччина – серцевина тодішнього Близького Сходу – утратила більшість європейських володінь і арабські території. Британія отримала мандат на Палестину, Трансйорданію й Ірак, Франція – на Сирію та Ліван. Для Британії ці колишні турецькі землі почали означати власне підступи до Індії, таким чином, «Середній Схід» почав перекидатися «Близький», що призвело до виникнення плутанини з назвами й на офіційному рівні. У 1920 р. Королівське географічне товариство вирішило, що «Близький Схід» означає лише Балкани, а «Середній Схід» становить територію від Босфору до східних кордонів Індії. Проте в 1921 р. міністр у справах колоній Уїнстон Черчилль створив у Міністерстві колоній Відділ Середнього Сходу (Middle Eastern Department), який мав займатися лише Палестиною, Синаєм, Аравійським півостровом і Суецьким каналом [13, с. 119].

Версальсько-Вашингтонська система поступово починає перетворюватися на глобальну, глобальний рівень виокремлюється як ключовий. Паралельно й у дослідження міжнародних відносин запроваджується концепція багаторівневості системи в умовах існування моделі домінування однієї (європейської) регіональної системи.

Після закінчення Першої світової війни стають помітними перші ознаки формування близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин. Версальська система мирних договорів закріпила

територіальні зміни, які відбулися внаслідок Першої світової війни, зокрема після розпаду Османської імперії, зафіксувала нову геополітичну карту регіону, переосмисливши Близький Схід у рамках Вестфальського порядку як мозаїку держав – концепт, який до цього часу не входив до політичного словника регіону [4, с. 93]. Аятола Хомейні проголосив, що карта Близького Сходу ХХ століття була фальшивим і неісламським творінням «імперіалістів» і «тиранічних корисливих правителів», які відокремили різні сегменти ісламської умми один від одного та штучно створили окремі нації, тому всі політичні інститути є нелегітимними [4, с. 125].

В умовах Другої світової війни британське керівництво сформувало підрозділ Королівських військово-повітряних сил – Командування Середнього Сходу (Middle East Command) зі штабквартирою в Каїрі, до сфери відповідальності якого належали Єгипет, Палестина, Трансйорданія, Ірак, Іран, Ефіопія, Сомалі, Еритрея, Лівія, Греція, Крит, Аден, Мальта, Судан і Кенія [12, с. 668].

Після закінчення Другої світової війни активізуються процеси формування регіональної підсистеми, яка відтворювала системні якості, особливості, закономірності функціонування й розвитку глобальної системи, була в усіх аспектах підсистемою Ялтинсько-Потсдамської системи, з огляду на що для розуміння логіки міжнародно-політичних процесів у її межах ключовим було поняття біполярності. Відносини між державами визначалися вестфальським підходом, заснованим на балансі сил [4, с. 96].

Після війни було здійснено низку спроб із боку англійських парламентарів припинити тенденцію «розширення» Середнього Сходу та відновити назву «Близький Схід», однак уряд Британії утримувався від зміни чинної термінології, мотивуючи це тим, що термін «Середній Схід» для позначення «арабського світу та деяких сусідніх країн» видається зручним, і немає причин порушувати прийняту практику. У 1946 р. прем'єр-міністр Великої Британії К. Еттли визначив Середній Схід як «принаймні територія Єгипту, Палестини, Кіренаїки, Сирії та Лівану, Трансйорданії, Іраку й Аравійського півострова, а також Персії та Туреччини». У 1951 р. британські урядовці віднесли до Середнього Сходу Єгипет, Туреччину, Ірак, Іран, Сирію, Ліван, Йорданію, Ізраїль, Саудівську Аравію, Договірний Оман, Кувейт, Бахрейн, Катар, Маскат, Аденський протекторат і Ємен [1, с. 15–17].

У Сполучених Штатах тривалий час дотримувалися традиційного поділу на три Сходи. У 50-х рр. ХХ ст. низка авторитетних картографічних видань США зображала «Близький Схід» від західного кордону Єгипту до східного кордону Ірану, а «Середній Схід» – від західного кордону Афганістану до східного кордону Бірми [1, с. 16–17].

Керівництво США зіткнулося з проблемою уточнення меж регіону наприкінці 1950-х рр., коли ухва-

лювалася «доктрина Ейзенхауера» та відбулись ліванська криза (1957–1958 рр.) і революція в Іраку (1958 р.). У випадку з «доктриною Ейзенхауера» США потребували найширшого визначення регіону для свободи дій у більшій кількості країн. Резолюція Конгресу про надання військової й економічної допомоги країнам у «регіоні Середнього Сходу» («the general area of the Middle East») була затверджена з таким визначенням державного секретаря Д.Ф. Даллеса: «Територія, що простягається від і включає Лівію на заході та Пакистан на сході, Туреччину на півночі й Аравійський півострів на півдні», а також Судан та Ефіопію. У серпні 1958 р. Д. Ейзенхауер на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН під час виступу згадував лише про «Близький Схід» [1, с. 16]. Держдепартамент США пояснив, що «Близький Схід» і «Середній Схід» є взаємозамінними термінами для позначення території, що включає Єгипет, Сирію, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Ірак, Саудівську Аравію та монархії Перської затоки, а в телеграмі Держдепартаменту Посольству США в Лівані від 6 січня 1964 р. зазначалося, що межі Середнього Сходу включають Іран, але виключають Лівію [1, с. 16].

Наступний, третій етап формування регіональної підсистеми на Близькому та Середньому Сході як певної політико-географічної цілісності з іманентними їй принципами функціонування і взаємодії із зовнішнім світом і як органічної складової частини міжнародних відносин був пов'язаний із подіями 60-х рр. ХХ ст., поштовхом до чого стало рішення Великої Британії щодо виводу своїх збройних сил із району Перської затоки й утворення там нових незалежних держав. В американській і західноєвропейській літературі розгорнулася дискусія стосовно визначення меж регіону. Зокрема, у США передбачалося розширення сфери американського впливу в регіоні й відповідне розширення змісту терміна «Близький Схід».

Невизначеність щодо термінології спостерігається в Держдепартаменті Сполучених Штатів і сьогодні. Відповідний територіальний підрозділ Держдепартаменту називається «Бюро близькосхідних справ» (Bureau of Near Eastern Affairs). До сфери відповідальності Бюро належать Марокко, Алжир, Туніс, Лівія, Єгипет, Ізраїль, Ліван, Сирія, Йорданія, Ірак, Іран, Саудівська Аравія, Кувейт, Бахрейн, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Оман і Ємен. Одночасно широко вживається й термін «Середній Схід» [14].

Наступний етап формування регіональної підсистеми міжнародних відносин розпочинається після розпаду Ялтинсько-Потсдамської міжнародної системи. Для постбіполярного періоду характерна інша структура взаємодії глобального та регіонального, адже світовий порядок сьогодення визначається не лише завдяки діям лідера (США), але навіть більшою мірою у взаємодії між числен-

ними регіональними системами. Як зауважує Г. Кіссінджер, зараз Близький Схід, виходячи за рамки Вестфальського порядку, перебуває в конфронтації, чимось подібній до передвестфальських релігійних воєн у Європі, у стані напруженості, безладу й насильства [4, с. 117–119]. Характерними ознаками цього етапу розвитку Близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин, однієї з найбільш складних, неоднорідних і конфліктних, стали нестабільність її геополітичного простору, детериторизація, проявами якої стали, як зазначає, зокрема, Ф. Холлідей, «розмивання» державного суверенітету, перегляд кордонів, розпад державності на плеємні й релігійні одиниці (Сирія, Ліван, Лівія), формування складної й невизначеної конфігурації геополітичних сил [15, с. 229–235]. П. Кокберн і Ф. Холлідей акцентують увагу на транснаціоналізації, «війнах нового покоління» і формуванні квазідержавних утворень як наслідок дій транснаціональних акторів [11; 15, с. 229–235]. М. Лінч вважає, що демократизації в цій системі були властиві швидше деструктивні характеристики та наслідки [17].

В умовах постбіполярності США обрали курс на здійснення широкомасштабної трансформації регіону Близького й Середнього Сходу, що дало підстави говорити про реалізацію ідеї укрупнення геополітичних просторів. Американський сценарій «Великого Близького (Середнього) Сходу» (GMEI) почав розроблятися ще в 1996 р. і передбачав створення єдиного геополітичного регіону із чотирьох субрегіонів – Центральної Азії в складі 5 країн, Закавказзя в складі 3 країн, Близького Сходу (арабські країни й Ізраїль) і Західної Азії – Іран і Туреччина. Основними авторами цієї концепції стали відомі політики й урядовці США Г. Кіссінджер, Г. Допрет, Д. Рамсфельд, Д. Чейні, К. Райс, Р. Перл, П. Вулфовіц, М. Гроссман, які виходили з того, що західна демократія як універсальний засіб державного управління забезпечує модернізацію, процвітання, справедливість і діалог культур. Адміністрація Дж. Буша-молодшого намагалася органічно поєднати у своїй новій стратегії дві основні складові частини – боротьбу з міжнародним тероризмом і трансформацію регіону шляхом проведення комплексу соціально-економічних і політичних реформ, «реконструкції» регіону, що повністю відповідало б національним інтересам США. Одним із інструментів, які були задіяні США для трансформації та модернізації, стала Американська Середньосхідна Партнерська Ініціатива (Middle East Partnership Initiative, MEPI), розроблена у 2002 р. за підтримки конгресу США, що була спрямована на демократичну перебудову гіпотетичного суперрегіону «Великий Близький Схід і Північна Африка», і це мало стати логічним продовженням «14 пунктів» президента В. Вільсона й Версальського мирного договору, що завершив

Першу світову війну, а також ідей, висловлених у січні 1941 р. у заяві президента Сполучених Штатів Ф. Рузвельта перед членами Конгресу, яка отримала назву «Промова про «чотири свободи».

Адміністрацією США здійснювалися декілька пріоритетних проектів щодо співпраці з країнами регіону. Це, зокрема, широковідома концепція «Нового Близького Сходу», стратегія «Просування демократії» на Близькому Сході», глобальний проект «Ініціатива Великого Близького (Середнього) Сходу» (Greater Middle East Initiative). Проект був підготовлений навесні 2004 р., а в червні 2004 р. оприлюднений Дж. Бушем на Стамбульському саміті НАТО. Чіткі його межі не були визначені, але об'єктом першочергової уваги мав стати регіон від Середземного моря до Індійського субконтиненту. Проект мав на меті повалення режимів, котрі вороже ставляться до США, включаючи Ірак, Іран, Сирію, можливо, і Лівію [1, с. 17]. Країни ЄС і Японія, більшість арабських країн виступили за його обмеження головним чином арабськими державами й проти включення до нього Афганістану, Ірану та Пакистану. На саміті вісімки на Сі-Айленді в штаті Джорджія в червні 2004 р. як проект Дж. Буша, так і сама його назва «Великий Близький (Середній) Схід» (Greater Middle East) були змінені. Підсумковий план, затверджений самітом, перетворився на Партнерство заради прогресу й загального майбутнього з розширеним регіоном Близького (Середнього) Сходу й Північної Африки (The Broader Middle East and North Africa).

Позиція інших впливових позарегіональних гравців зазнала певної еволюції й мала свої особливості. Якщо раніше присутність США в регіоні сприймалася в якості гарантії безпеки шляхів постачання енергоресурсів на світовий ринок, то після подій 11 вересня 2001 р., військового втручання в Іраку в 2003 р., Арабської весни та сирійської кризи ситуація дещо змінилася. Найбільш активну регіональну політику в галузі забезпечення безпеки й підтримки США проводила Велика Британія. Франція та Німеччина підтримують стратегію співробітництва в регіоні багатьох міжнародних гравців.

Близький і Середній Схід традиційно належав до сфери радянських військово-стратегічних, економічних, політичних, ідеологічних та інших інтересів. Із погляду пріоритетності найбільш важливими інтересами СРСР були політико-стратегічні, а саме: важливість цього регіону для його безпеки, збереження стабільності на південних кордонах, використання його як арени радянсько-американського протистояння. Радянська наддержава проводила там політику, спрямовану на зміцнення своїх позицій і впливу. Для позиції СРСР із проблеми регіональної безпеки були характерними антиамериканська спрямованість, політика підтримки національно-визвольних рухів, опора на дружні режими.

Практичні задачі розвитку відносин спонукали Радянський Союз визначати межі регіону, виходячи здебільшого з географічних міркувань, а не з позиції спільності соціально-економічного устрою. У СРСР на офіційному рівні використовувався термін «Близький і Середній Схід». Для Радянського Союзу така назва була логічною, адже цим терміном позначалися території, розташовані вздовж його південних і південно-західних кордонів, де й перетинались інтереси двох наддержав. Радянська історіографія вважала «Близький Схід» узагальненою назвою країн, розташованих на межі Європи, Азії й Африки (Єгипет, Сирію, Судан, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Ірак, Саудівську Аравію, Ємен (до об'єднання – Північний і Південний Ємен), Кувейт, Катар, Оман, Бахрейн, ОАЕ, Кіпр). Окремо використовувався термін «Середній Схід», до якого відносили Туреччину, Іран і Афганістан.

Із 1991 р. у Російській Федерації визнавали, що вона «далека від того, щоб проводити активну політику в регіоні арабського світу та на Близькому Сході» [5, с. 38]. У «Концепції зовнішньої політики Росії 2000 р.» і «Концепції національної безпеки Російської Федерації», затвердженій у новій редакції 10 січня 2000 р., уже не трапляється термін «Близький і Середній Схід», натомість уживається «Близький Схід», до якого, зокрема, належать Перська затока та Північна Африка. Щодо країн «радянського Середнього Сходу», то в Концепції зовнішньої політики відзначається важливість подальшого розвитку відносин з Іраном, Афганістан згадується в контексті забезпечення безпеки південних кордонів Росії, а Пакистан пов'язується з Індією в контексті нерозповсюдження ядерної зброї [6].

Активізація політики РФ у регіоні знайшла відображення в проекті В. Путіна «Повернення Росії на Схід». Формування такої системної стратегії було обґрунтоване російськими дослідниками О. Воскресенським [2; 3], С. Лузяниним [7], Є. Сатановським, О. Ткаченко [8], у працях яких містився комплексний аналіз регіонального простору так званого «Великого Близького Сходу» (регіонального простору Близького та Середнього Сходу, а також суміжних територій, об'єднаних спільними проблемами).

У російській політології використовувалось і поняття «Розширений Близький Схід», під яким розумілася сукупність таких регіонів, як Середній Схід (Іран, Афганістан, Туреччина), «класичний» Близький Схід (Сирія, Ірак, Ізраїль, Палестинська Автономія, Йорданія, Ліван, Єгипет), країни субрегіону Перської затоки і район Магрибу [7, с. 40].

Російська Федерація робить спроби відновити свої значно ослаблені позиції в регіоні та збалансувати відповідну роль США, про що свідчить налагодження партнерства із Саудівською Аравією, ОАЕ й іншими членами Ради співробітництва арабських держав Перської затоки, активне спів-

робітництво з Іраном і Туреччиною, збройне втручання в Сирії.

Ураховуючи прагматизм зовнішньої політики КНР, прагнення до системного забезпечення своїх інтересів у більш широкому просторі знайшло відображення в підході Китаю до визначення меж близькосхідного регіону в контексті Західної Азії та Північної Африки. Як у Міністерстві закордонних справ КНР, так і в Міністерстві комерції цими проблемами опікуються Департаменти Західної Азії й Африки. Це багато в чому пояснює відсутність офіційного документа на державному рівні, на зразок «Стратегії Китаю щодо країн Африки» (2006 р.), в якому були б сформульовані основні засади зовнішньополітичного курсу КНР у цьому регіоні, що надало б цій політиці більш завершеного характеру. Відсутність такого офіційного документа можна пояснити складністю формування єдиної структури та принципів відносин унаслідок складного комбінованого характеру регіональної системи й наявності субрегіонів, наділених власною специфікою. Насамперед ідеться про Перську затоку, що зумовлює потребу врахування цієї специфіки під час формування зовнішньополітичної стратегії Китаю в цьому субрегіоні, яка має свої особливості та характерні риси, що відрізняє її від загального контексту.

В Японії політика на Близькому Сході завжди була предметом активної дискусії в правлячих і наукових колах, що віддзеркалювало розбіжності в поглядах на зовнішню політику країни взагалі.

В Україні офіційно до Близького та Середнього Сходу відносять такі країни: Лівію, Єгипет, Ізраїль, Палестинську Автономію, Ліван, Сирію, Ірак, Іран, Афганістан, Саудівську Аравію, Йорданію, Оман, Ємен, Кувейт, Бахрейн, Катар, ОАЕ. Із 24 вересня 2001 р. в Україні Указом Президента запроваджено інститут Повноважного представника України на Близькому та Середньому Сході [9].

Арабські дослідники критикують поняття «Середній Схід», аргументуючи це тим, що воно є суто політичним із погляду його створення та використання, не враховує природи регіону чи його політичних, культурних, цивілізаційних і демографічних характеристик, оскільки «середній» передбачає серединність щодо чогось, а також розриває арабський світ як окрему одиницю, оскільки завжди включав неарабські держави [1, с. 17].

Близький (або Середній) Схід тривалий час сприймався не стільки як об'єктивно наявний політико-географічний регіон, а як інтелектуальна конструкція, яка в певний час за певних обставин означала простір на стику Європи, Азії й Африки, де реалізувалася політика позарегіональних держав. Головним критерієм тлумачення цих понять протягом минулого століття були стратегічні інтереси позарегіональних держав, майже кожна з яких мала власний варіант сприйняття меж регіону.

Можливість достатньо вільного трактування географічних меж регіону «Великого Близького Сходу», під яким авторами розуміються не ідеологічні проекти США чи РФ, а регіональний простір Близького та Середнього Сходу й суміжних територій, об'єднаний спільними проблемами, визначалася й тими обставинами, що він ще знаходиться на стадії формування. Але без чіткого визначення його меж неможливо досліджувати еволюцію міжнародних відносин у цьому регіоні. Необхідними умовами для цього є як урахування специфіки міжнародних зв'язків і зовнішньополітичної орієнтації країн регіону, так і економічних і політичних інтересів зовнішньорегіональних держав. За основу, крім географічних факторів, має братися вся сукупність політичних, військово-політичних, економічних, культурних і релігійних проблем.

До регіону одностайно відносять Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ірак, Сирію, Ліван, територію нинішньої Палестинської Автономії, а також країни Аравійського півострова. Умовно такий підхід можна визначити як вузькорегіональний.

Широке трактування географічних меж Близькосхідного регіону враховує, крім географічних, чинники історичного, політичного, військово-політичного, релігійного й економічного характеру. Це передбачає включення всіх країн – членів Ліги Арабських Держав, зокрема й північноафриканських. Ураховуючи сучасні тенденції розвитку регіону, до його складу включають Іран і Туреччину [15, с. 75–76]. Правомірність включення до регіональної системи Ірану й Туреччини пов'язана з характером їх взаємодій у регіоні на сучасному етапі його розвитку та з їх суттєвим значенням як регіональних «центрів сили».

Країни регіону поєднує географічне сусідство, етнічна та мовна спорідненість (за винятком Ірану, Туреччини й Ізраїлю), релігійна та культурна схожість, спільне історичне минуле, наявність спільних завдань, насамперед у галузі забезпечення безпеки. Ядро системи становлять арабські держави, які за територіальною ознакою поділяються на три великі зони: африканську, східно-середземноморську й аравійську. Африканська зона арабського світу включає в себе країни Магрибу (Алжир, Марокко, Мавританію, Туніс і Лівію), Єгипет і Північний Судан. До арабських країн Східного Середземномор'я слід віднести Сирію, Ліван, Йорданію й Ірак. Решта арабських країн входить до аравійської зони.

Висновки. Використання системного підходу дало авторам можливість довести, що еволюція міжнародної системи після завершення біполярного протистояння вивільнила системоутворюючий потенціал регіонального рівня міжнародних відносин. Регіональний рівень поступово зміцнюється як самостійний, самодостатній в усіх процесах, які пов'язані з глобальною сегментацією та роз-

витком регіональної взаємодії. На регіональному рівні формується динаміка регіональної інтеграції, структурування відносин між державами в різних функціональних сферах. Перенесення основної ваги в оформленні регіональних просторів на регіональний рівень зумовлює й трансформацію всіх регіональних процесів. Це призводить до якісних змін у регіональному просторі, до відтворення власної колективної ідентичності, що забезпечує їх цілісне сприйняття позарегіональними державами, потребу вибудовувати політику стосовно цих консолідованих просторів, яка нерідко заступає місце політики стосовно окремих держав регіону. У той же час визнання регіональної системи внутрішніми та зовнішніми акторами виступає інструментом консолідації регіонального простору. Колективно відтворене самоусвідомлення групою міжнародних акторів приналежності до однієї регіональної системи підкріплене визнанням цієї системи як простору взаємодії з боку позарегіональних держав. Отже, існування регіональної системи забезпечується й самим фактом її сприйняття як міжнародного регіону.

Дослідження зовнішніх факторів еволюції близькосхідної регіональної системи передбачає врахування таких факторів, як її особлива роль і місце в глобальній міжнародній системі, у світовій економіці, геополітиці, цивілізаційній і релігійній картині світу; урахування політики позарегіональних акторів; взаємовідносин країн регіону та позарегіональних сил; взаємовідносин країн регіону.

Аналіз сучасного стану міжнародних відносин у регіоні, дослідження факторів їх дестабілізації дає можливість зробити висновок, що проблеми безпеки в майбутньому будуть залишатися важливим негативним чинником як на регіональному, так і на глобальному рівні. Останні події поставили систему регіональних міжнародних відносин перед кардинальними змінами, що приводять до реструктуризації регіональних відносин, створення нового співвідношення сил і формування нових взаємозв'язків між державами регіону, які мають стати об'єктом окремого наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки; відп. редактор Б. Параконський. К.; ПЦ «Фоліант», 2008. 591 с.
2. Воскресенский А. «Большая Восточная Азия». Мировая политика и энергетическая безопасность. М.: ЛЕНАНД, 2006. 128 с.
3. Восток/Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений: учебное пособие под ред. А. Воскресенского. М., МГИМО, 2002. 528 с.
4. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті / пер. з англ. Н. Коваль. К.: Наш формат, 2017. 320 с.

5. Косач Г., Мелкумян Е. Ближний Восток в российской внешней политике. Мировая экономика и международные отношения. 2002. № 9. С. 37–41.

6. Концепция внешней политики Российской Федерации. URL: <http://www.in.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272befa34209743256c630042d1aa/fd86620b371b0cf7432569fb004872a7?OpenDocument>.

7. Лузянин С. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004–2008 гг.). М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. 447с.

8. Ткаченко А. Большой Ближний Восток: реформы и проблемы безопасности. Ближний Восток и современность. М., 2007. С. 12–18.

9. Укази Президента України № 894/2001 від 24.09.2001 р., № 136/2003 від 18.02.2003 р. URL: <http://www.president.gov.ua/officdocuments/officdecrees/82565669.html>, <http://www.president.gov.ua/officdocuments/officdecrees/136754073.html>.

10. Bilgin P. Inventing Middle East? The Making of Regions through Security Discourses. The fourth Nordic Conference on Middle Eastern Studies: The Middle East in Globalizing World. Oslo, 13–16 August 1998. 168 p.

11. Cockburn Patrick. The age of Jihad. Islamic State and the Great War for the Middle East. VERSO. London-New York, 2017. 473 p.

12. Davison R.H Where Is The Middle East? Foreign Affairs. 1960. Vol.3 8, № 4. P. 657–668.

13. Djalili M.-R., Kellner Th. Moyaen-Orient, Caucase et Asie centrale: des concepts géopolitiques à construire et à reconstruire? Central Asian Survey. 2000. № 19(1). P. 119–127.

14. Foreign Relations of the United States: 1964–1968, Volume XXI. Near East Region. Department of State. Washington, DC. URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxi/a.html.

15. Halliday F. The Middle East in International Relations. Power, Politics and Ideology. Cambridge University Press, 2017. 374 p.

16. Koppes C. Captain Mahan, General Gordon, and the Origins of the Term Middle East'. Middle Eastern Studies. 1976. №12. P. 95–98.

17. Lynch M. The new Arab wars. Uprisings and anarchy in the Middle East. Public Affairs New York, 2016.284 p.

18. Sharp Jeremy M. The Broader Middle East and North Africa Initiative: An Overview. CRS Report # RS22053. February 15, 2005. 121 p.

REFERENCES:

1. Parakhonsky B. (ed). (2008). Bly'zkyi skhid: mizhnarodna bezpeka, regional'ni vidnosyny ta perspektyvy dlya Ukrainy. [The Middle East: International Security, Regional Relations and Prospects for Ukraine]. Kyiv: PC «Foliant». P. 591.
2. Voskresenskiy A. (2006) «Bol'shaya Vostochnaya Azija»: mirovaya politika i jenergeticheskaya bezopasnost'. [«Great East Asia»: World politics and energy security]. Moscow: LENAND. P. 128.
3. Voskresenskiy. A. (ed). (2002). Vostok/Zapad: Regional'nyye podsistemy i regional'nyye problemy mezhdunarodnykh otnosheniy. [East/West: Regional subsystems and regional problems of international relations]. Moscow: MGIMO. P. 528.
4. Nadiya Koval' (Trans). (2017). Kissindzher Henri. Svitovyy poryadok. Rozdumy pro kharakter natsiy v istorychnomu konteksti [Kissinger Henry. World order

Reflections on the Nature of Nations in the Historical Context]. Kiyv: «Nash format» P. 320.

5. Kosach G., Melkumyan E. (2002). Blizhniy Vostok v rossiyskoy vneshney politike. [Middle East in Russian Foreign Policy]. Moscow: Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya. № 9. P. 37–41.

6. Kontseptsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii. [Foreign Policy Concept]. URL: <http://www.in.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272befa34209743256c630042d1aa/fd86620b371b0cf7432569fb004872a7?OpenDocument>.

7. Luzyanin S. (2007). Vostochnaya politika Vladimira Putina. Vozvrashcheniye Rossii na «Bol'shoy Vostok» (2004-2008 gg.) [Eastern policy of Vladimir Putin. Return of Russia to the «Big East» (2004-2008)] Moscow: AST: Vostok-Zapad P. 447.

8. Tkachenko A. (2007). Bol'shoy Blizhniy Vostok: reformy i problemy bezopasnosti [The Greater Middle East: Security Reforms and Problems]. Moscow: Blizhniy Vostok i sovremennost'. P. 12–18.

9. Ukazy Prezydenta Ukrayiny №894/2001 vid 24.09.2001, № 136/2003 vid 18.02.2003. [Decrees of the President of Ukraine]. URL: <http://www.president.gov.ua/officdocuments/officdecrees/82565669.html>, <http://www.president.gov.ua/officdocuments/officdecrees/136754073.html>.

10. Bilgin P. Inventing Middle East? The Making of Regions through Security Discourses. The fourth Nordic

Conference on Middle Eastern Studies: The Middle East in Globalizing World. Oslo, 13–16 August 1998. 168 p.

11. Cockburn Patrick. The age of Jihad. Islamic State and the Great War for the Middle East. VERSO. London-New York, 2017. 473 p.

12. Davison R.H Where Is The Middle East? Foreign Affairs. 1960. Vol. 38, № 4. P. 657–668.

13. Djallil M.-R., Kellner Th. Moyen-Orient, Caucase et Asie centrale: des concepts géopolitiques à construire et à reconstruire? Central Asian Survey. 2000. № 19(1). P. 119–127.

14. Foreign Relations of the United States: 1964–1968, Volume XXI. Near East Region. Department of State. Washington, DC. URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxi/a.html.

15. Halliday F. The Middle East in International Relations. Power, Politics and Ideology. Cambridge University Press, 2017. 374 p.

16. Koppes C. Captain Mahan, General Gordon, and the Origins of the Term Middle East'. Middle Eastern Studies. 1976. №12. P. 95–98.

17. Lynch M. The new Arab wars. Uprisings and anarchy in the Middle East. Public Affairs New York, 2016. 284 p.

18. Sharp Jeremy M. The Broader Middle East and North Africa Initiative: An Overview. CRS Report # RS22053. February 15, 2005. 121 p.

External factors in the evolution of the Middle Eastern regional subsystem of international relations

Koppel Olena Arnoldivna

PhD in Historical Sciences, Professor at the Department of International Relations and Foreign Policy of the Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University
Melnikova str. 36/1, Kyiv, Ukraine

Pukatradze Kakha Zaurvych

Postgraduate Student at the Department of International Relations and Foreign Policy of the Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University.
Melnikova str. 36/1, Kyiv, Ukraine

Summary The relevance of the topic is determined by the need for a more in-depth and substantive analysis of the evolution of the Middle Eastern regional subsystem of international relations (the Greater Middle East), which is impossible without taking into account the policy of non-regional states, which largely determined the development of international relations in this region. For a long time, non-regional states acted as system-forming elements of international relations in this regional system. This fact arises the study of the transformation of its (system's) borders, and at the current stage, the expansion of the regional space as a result of attracting adjacent territories, united by common problems, especially in the security field. International processes are considered by the authors through the prism of a systematic approach. The study of the evolution of the Middle Eastern regional subsystem in a broad, system-wide context involves taking into account such external factors as its special role and place in the global international system, global economy, geopolitics, civilizational and religious world view; non-regional actors policy; relations between the countries of the region and non-regional powers.

Authors determine the etymology and specifics of the use of the concepts of "Near East" and "Middle East" by non-regional states, particularly by the United States, Great Britain, France, Russia and the People's Republic of China, the boundaries of the region are determined on the basis of a comparative analysis of "narrow-regional" and "extended" approaches. The authors also provide a periodization of the main stages of region's development.

It is proved that the evolution of the international system after the end of the bipolar confrontation liberated the system-forming potential of the regional level of international relations. The states of the regional subsystem partake in complex and regular interconnections that have their own dynamics and are relatively independent of the global international system. The key factors in this regard are the factors of regional interdependence, factors of collective identity, the formation of regional order as a set of mechanisms for ensuring regional security and resolving regional conflicts. The transfer of the main burden and liability in the design of regional spaces to the regional level also determines the transformation of regional processes. This leads to qualitative changes in the Middle Eastern regional space and to the reproduction of its own collective identity, which ensures the coherent perception by non-regional states and the need to create and formulate policies considering the consolidated space.

The authors conclude that recent developments have put the Middle Eastern regional subsystem of international relations in front of radical changes that lead to the restructuring of regional relations, the creation of a new balance of power and the formation of new interconnections between the states of the region.

Key words: systematic approach, global system, regional subsystem, Near East, Middle East, Great Middle East, USA, Russian Federation, PRC.